

[Erdélyi Magyar Adatbank]

De melancholia transylvanahungarica

*A melankólia képzete Bethlen Miklós
Önéletírásában*

*„Nullum magnum ingenium sine
mixtura dementiae fuit.”*

(Seneca)

Bethlen Miklós írásai látszólag az irodalomtörténet által alaposan feltárt, „kipreparált” alkotások. Levelezésének és emlékiratának többszöri kiadásán kívül, a kutatás eléggé változatos, sőt meglepő szempontok alapján közelítette meg. A „Szerb Antal-i örökség” (az eléggé vitatható Montaigne-Bethlen párhuzam¹), vagy az antropológikus álomfejtés², illetve Bethlennek első erdélyi remekíróvá³ való deklarációja meggyőzően jelzi az interpretációk tág szórású irányultságát.

Mindenek ellenére a szakirodalom még nem tárgyalta, sőt még csak érdekességként sem említette Bethlen Miklós melankóliáját, vagy ezzel kapcsolatos megjegyzéseit. Továbbá ugyancsak a szakirodalom egyik nagy adóssága, hogy nem méltatta kimerítően a melankólia jelenségét, mint jellegzetesen válságállapotot kísérő, írástudóként vagy művészként, individuálisan illetve közösségileg megtapasztalt szellemi traumát a kora újkorban.⁴

Az általam felvállalt Bethlen olvasat az angliai puritanizmus XVII. századi magyarországi recepciójára épít. Munkahipotézisem – mely eddig beigazolódottnak látszik⁵ – Bethlen szövegének a kortárs magyar és angol devóciós alkotások felől való újraolvasása,⁶ ezek retorikai-homiletikai, kegyességi specifikumainak visszakeresése. Következésképp Bethlen szövege az intertextualitás elmélete felől (is) olvasható, ahol az emlékirat jelentése a textusláncolatokká szerveződő angol és magyar szövegekhez való relációból konstituálódik.

Bethlen megállapításai a melankóliával kapcsolatosan a következők:

*„Amint a filozófusok az emberben lévő négy temperamentumokról is szoktak szólni, én voltam **melancholico-sanguinicus**; amint minden emberben, úgy énbennem is kétségkívül a phlegma és cholera is megvolt, de praedominált imez kettő, és talán egyenlő mértékben. Mert ha ki magamviselését kiváltképpen in sacris et in negotiorum tractatione, és a részegség, kártya, tánc, s hasonló szokott mulatságoktól való magam elvonásában megnézte, merő **melancholiának, képmutató, második Xenocratesnek mondott volna**; ellenben mikor tisztességes conversatióban, beszélgetésben, vadászat, vagy olyan tisztességes mulatságokban, asztalomnál és hálópártyában s ágyban látott volna, bizony merő sanguinicusnak mondott volna. Kiveszem rabságaimnak és egyéb rendkívül való szomorúságaimnak napjait, aminémű feleségem, gyermekeim, és egyéb olyan kedves embereim betegsége s halála; de*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

másképpen soha ebédemet, vacsorámat szomorúan nem ettem, még mikor sok országos gondok, búsulások közül mentem asztalomhoz is.”⁷

Ezt követi egy látszólag ellentmondó rész:

*„...amint erről odafent részben említettem, ahhoz teszem ezt: soha dolog nélkül nem voltam, **haszontalan beszéddel s melancholizálással üdőt nem töltöttem, olvastam, írtam, vagy valamit delineáltam, computáltam, vagy kertben, malomhoz, hová sétáltam, az építés körül sokat pallérkodtam, köemelésben, hordásban, a szolgálammal együtt magam is sokat dolgoztam; csudálkoztak az emberek rajta; néha szénát is keményen takartam ifjanta, egyszóval sohasem henyéltem.”***⁸

Az idézett részletek nem túl sokat árulnak el, így nem alaptalan olyan kérdéseket felvetni, amelyek arra kérdeznek rá, hogy pl. mennyiben tekinthető Bethlen a XVI–XVII. század európai irodalmában és képzőművészetében oly népszerű melankolikus típusnak, vagy mennyiben szembesülünk itt a melankólia jelenségével, esetleg betegségével, mint valamilyen szellemi válságállapot, elidegenedés (*alienatio*), befelefordulás szindrómájával. A továbbiakban arra vállalkozom, hogy a fogalom történeti alakulásának vázlatos bemutatása után az angol⁹ és magyar hagyomány ide vágó szövegei alapján megvilágítsam a bethleni melankóliafogalom lehetséges jelentéseit, illetve

[Erdélyi Magyar Adatbank]

irodalom- és eszmetörténeti funkcióinak magyar vonatkozásait regisztráljam és értékeljem.

Körtörténet

„Miért, hogy mindazok, akik kimagaslóak a filozófiában vagy a politikában vagy a költészetben vagy a művészetekben, melankolikusok?”

(Arisztotelész / Theophrasztosz)

Rendkívül tanulságos, a témának egy teljes könyvet szentelő, Földényi F. László megállapítása: *„A melankóliának nem létezik egyértelmű, szabatos meghatározása... A melankóliáról szólva nem is róla beszélünk, hanem a róla alkotott fogalmak segítségével próbáljuk felmérni saját helyünket a nyugati kultúra egy-egy időszakában.”*¹⁰ A melankólia ókori történetének egyik releváns mozzanata az ún. humorelmélet megszületése (a négy életnedv vér, nyál, sárga és fekete epe meghatározó jelenléte az emberi szervezetben, illetve a négy temperamentum elkülönítése). A köztudat, bár Hippokratész, majd Galenus nevével kapcsolta össze, az elképzelés valójában már a krotonai Alkmeion természetről írott értekezésében megjelenik, sőt legfontosabb előzménye az empedoklészi filozófia, amely a világ négy alapvető elemét különítette el (víz, föld, tűz, levegő). A melankólia betegségként való meghatározásához képest, Arisztotelész hoz újat abban, hogy a platóni, metafizikai örület (mánia)

és a földi örület (melankólia) kettősségét feloldva, a kimagaslóság és rendkívüliség kizárólagos szindrómájává léptette elő.

Az antik római kultúra hozadéka a Szaturnusz bolygó melankóliával való összekapcsolásában áll, amely úgy ruházza fel a melankolikust jóstehetséggel, hogy a melankólia jelenségét – amely jóval több most már mint a fekete epe dominanciája következtében kialakuló betegség, örület – a szaturnuszi misztériumokkal hozza összefüggésbe. A hellenizmus idejében terjed el az a nézet, hogy akik jósolni tudnak és ismerik a misztériumok ezoterikus rítusait, a Szaturnusznak, e melankolikus bolygónak a jegyében születtek. Ezzel ellentétben a sztoikusok közönséges betegségnek tartották a melankóliát, Plutarkhosz például bolond értelemben használja a terminust, míg Seneca egyszerűen elmebetegséget (*dementia*) ért rajta.

A melankolikusnak sötét, sárgás-zöldes színű a bőre, kicsi mélyen ülő szem, gyér szakáll, hajlott váll jellemző rá, továbbá szexuálisan gyenge, lusta, nehéz felfogású, ritkán nevet, öltözete gondozatlan, csal, lop, hálátlan, zsugori. A középkor elfogultan negatív melankólia értelmezéseinek releváns példája Sevillai Izidór vélekedése, miszerint a melankóliát a legkárhóztatandóbb fogalmak és jelenségek körébe kell száműzni.

A középkori teológia néhány kivételt leszámítva (Anvergue-i Vilmos, Chrysosthomus), kizárólag az egyház perspektívájából ítélte meg

a jelenséget és általában sátáni eredetét hangoztatta.¹¹ A melankólia betegségét a középkori világszemlélet szempontjából elítélendő jelenségekkel társították: a feltűnő és az ördögi kísértésekre alkalmas magánnyal, a beteges meg veszélyes fantáziálgatással és a bűnnek számító restséggel (*acedia*).¹²

A középkor egy másik negatív értelmezésű melankólia fogalma Constantinus Africanus nevéhez kötődik, aki a *De Melancholia libri duo c.* művében a melankólia kiváltó okát a túlzott szellemi munkában (*studium vehemens*) látta. Állítása szerint ez a szellemi kimerültség ad okot a beteges fantáziálásra, illetve a „felesleges dolgokon” való elmélkedésre.¹³

A misztikus, elvonulásra hajlamos vallásosság sem menekült a melankólia szakértők magányfóbiájától, így megszületik a melankólia vallásos változata is, Constantinus Africanus a szerzetesekre rátörő melankóliát (*morbus melancholicus*) tekinti halálos bűnnek.¹⁴

A fogalom rehabilitációja elsősorban az olasz reneszánszban következik be. Ficino a *De Vita Triplici c.* művében redefiniálja a melankóliát, megtisztítja a középkori hagyomány negatív asszociációitól és a hermetikus filozófia őáltala is propagált tradícióját erőteljesen alkalmazva a „szent örület” (*furor*) és ezáltal az isteni művész /alkotó (*divino artista*) mítoszát teremti meg. A XVI. századi reneszánszsal európai divathullámmá lényegülő melankólia Ficinónak köszönhetően egy új embertípust/kategóriát állít elénk, melynek képviselői a

[Erdélyi Magyar Adatbank]

„*kreatív emberek (ingeniosi) melankolikusak, de egyben őrzöngősek (furiosi) is.*”¹⁵ Továbbá a firenzei neoplatonista filozófus kiegészítette a melankólia értelmezést hermetikus-asztrológikus szempontok szerint. Felállította a kozmikus szférák rendszerét ahol három szintet különített el, három bolygónak megfelelően: *mens imaginatio* – Mars, *mens ratio* – Jupiter, *mens contemplantrix* – Saturnus. Ezt a gondolati irányt fogja kiteljesíteni majd a manierizmus során a mágiával, mnemotechnikával, kabbalisztikával foglalkozó tudósok hosszú sora. A ficinói előzményekre alapozva Agrippa von Nettesheim, illetve Tommaso Campanella fejleszt ki újabb teóriákat, ez utóbbi például elkülöníti a hideg (tisztátalan/*impurus*) és meleg (tisztá/*purus*) melankóliát.¹⁶

A manierista és barokk korszak irodalmában és művészetében tovább éli aranykorát a melankólia divatos betegsége, egyre inkább a képzett írástudó, művész karakterének attribútumaként avagy a korszak elit értelmiségi rétege által megélt szellemi betegségként, amelynek tünetei a megmagyarázhatatlan szomorúság, pesszimizmus, szkepszis, dekadencia, elidegenedés és befele fordulás. Az újkorban a művészetek közül főként a zenében jelentkezik erőteljesen a melankólia jelensége. A XVIII. századra azonban módosul a melankólia fogalma, már nem a reneszánszkori költői *furor*, hősi elragadtatás, sokkal inkább a szomorúság, unalom, sőt lustaság kifejezője.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

A beköszöntő felvilágosodás, a maga racionális világszemléletéből következően, a melankóliát is, akárcsak az ezt működtető mágikus kultúrát felszámolja pillanatnyilag, hogy majd a romantika zsenielméleteinek héroszai, szerelmesei újra felfedezzék önmaguk számára.

Wittenberg, Helsingör, London

„Great wits are sure to madness near allied,
and thin partitions do their bounds divide.”

Dryden

Az angol XVI–XVII. század rendkívül termékeny analógiákat kínál melankólia-ügyben. Először is szembeötlően nagy irodalma van e kérdésnek. A korszak nagy melankólia szakértői jórészt angolok¹⁷ (Timothy Bright, Robert Burton, Thomas Wright, Thomas Brown stb). Ugyanakkor kimutatható a melankólia rendkívül inspiráló jelenléte a korszak angol irodalmában. Verssel adózik a melankóliának John Milton (*L'Allegro*), Richard Lovelace (*The Grasshoper*), Sir John Davies (*Know Thyself*). A korszak legnagyobb drámaírója pedig megalkotja e rejtélyes kór egyik embléma-értékű figuráját Hamlet, a dán királyfi személyében. Az angol szakirodalom többek közt bebizonyította, hogy Shakespeare olvasta Timothy Bright traktátusát a melankóliáról, illetve ennek szövegszerű, parafrázált jelenléte a *Hamlet, dán királyfi* c. drámában és más műveiben is kimutatható.¹⁸ A Shakespeare-lexikon szerint

pedig a melankólia (*melancoly*) főnévként és jelzőként való előfordulása gyakori, nem korlátozódik a *Hamletre*, sőt nemcsak a drámákban, hanem egyes komédiákban is felbukkan.¹⁹

A Hamlet nevéhez fűződő rejtélyes kór, a Shakespeare-filológia egyik legnépszerűbb témája, amelynek legalább könyvtárnyi irodalma van. Nem feladatom e melankólia értelmezések részletes bemutatása, vagy ezekhez képest olvasatomnak az újdonság igényével való exponálása, csupán a gondolatmenetem szempontjából releváns vonatkozásokra utalok, mintegy előkészítve a bethleni melankóliafogalomnak a shakespearai analogiákkal (is) történő megvilágítását.

A drámában rendkívül komplex módon mutatkozik meg a melankólia. Hamlet pózolója többféle értelmezésnek, vélekedésnek ad helyet. Maguk a szereplők változatos szóhasználattal élnek, és bár a *melancholia* terminust Hamlet²⁰ mondja ki először, saját állapotára utalva, elhangzik később a király²¹ szájából is, míg a többi szereplő az örület szó lehetséges szinonimáinak, egész tárházát felvonultatja (*madness, distemper, lunacy, dangerous madness, weakness, wildness*). A Hamlet betegségével kapcsolatos beszédmodok sokfélék és eltérőek, prozódiai vonatkozásban is eltérések mutatkoznak. A főhős maga, legalább két beszédmodot érvényesít, bizonyos szereplőkhöz egyszerűen prózában beszél, másokhoz pedig „időmértékes tördelésű” (*blank verse*) sza-

vakat intéz²². Annak ellenére, hogy Timothy Bright melankóliáról írt traktátusa szövegszerűen is visszakereshető a második felvonás, második jelenetében elhangzó, a melankólia kérdésben klasszikus illusztrációnak számító részletben,²³ Shakespeare nagy erénye, hogy a melankólia fogalom középkori jelentéseit is lefedi vagy utal rájuk, és ezek szintéziséből teremti meg Hamlet egyéniségének „misztériumát.” Ugyanis a (késő)reneszánsz – manierizmus/barokk szellemiségének – implicit módon melankólia értelmezésének – háttérként való projektálása ellenére, a shakespearei melankólia képzet alakításában a középkort idéző magány, illetve a fantázia/fantáziálás, mint kísértés számottevő jelentőséggel bír.

Ha a melankóliát nem mint jellemvonást fogjuk fel, hanem sokkal inkább általánosabb érvényű szellemiségként, sőt értelmiségi közösséget jellemző attitűdként definiáljuk, releváns kérdéssé minősül az angliai Montaigne-recepció. Az *Esszék* szerzőjének hatása az európai XVII. századra (nemcsak Shakespeare, de Cervantes²⁴ esete is idevágó) kellő bizonyíték volt ahhoz, hogy a szakirodalom Hamlet melankóliájában a Montaigne-i kontempláció bizonyos tanulságait tételezze²⁵. (Meggyőzően illusztrálja ezt, a „...bölcsekedni annyi, mint készülődni a halálra”²⁶ gondolat jól argumentálható hatása, jelenléte a hamletti monológokban.) Így válik a dán királyfi tragikus sorsa a kortárs szellemi Európa számára egyetemes érvényes-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

ségű példázattá, mert Hamlet személyisége identifikálódik a modern értelmiségi²⁷ individuummal, akinek születése e korszakra datálható.

Hamlet melankóliája a bölcselkedő filozófusi elme újkori dilemmáit illusztrálja. A dráma során szembesülünk a főhős gyakran kétségbeesett próbálkozásával, annak érdekében, hogy Istenbe, a létező jószágba vetett veleszületett hitét visszanyerje és jóvátegye mind azt a rosszat ami vele történik.²⁸ Ezáltal juthat el szkepszisbe fojtott egzisztenciája értelmének és értelmetlenségének választásához: „*To be, or not to be – that is the question;*”.²⁹

Magyar (lélek?)állapotok

„Te pedig mikor imádkozol, menj be a te belső szobádba, és ajtódat bezárva, imádkozzál a te Atyádhhoz, a ki titkon van; és a te Atyád, a ki titkon néz, megfizet néked nyilván.

(Máté evangéliuma 6. 6)

A melankólia fogalom alakulástörténetének fontos állomása volt az ókor–középkor váltás. Ha az ókorban – egy nem keresztényi, teológiai világmagyarázatra épülő kultúrában – a melankólia megítélése jobbra elfogadó volt, a középkor a maga etikai-bölcséleti sajátosságaiban, de alapvetően a keresztény, teológiai diskurzusnak alárendelt világképében a melankólia pozicionálását egyértelműen elmarasztalóvá

tette. Némiképp ez tükröződik az európai XVI–XVII. században is, ahol a műveltség megosztódása akár földrajzilag is leírható, de sokkal inkább mentalitás szinten megragadható elhatárolódást követ, ebből adódnak igencsak releváns különbségek. A reneszánsz által felszínre hozott pogány-antik tradíció értékrendjeinek, szellemiségének *nyugaton* (Itália, Franciaország, Anglia, Németország, Spanyolország stb.) meghatározó jelenléte nem érvényesül tökéletesen a kontinens *keleti*, a török által elfoglalt régióiban. Az itteni kultúrák, a többé-kevésbé érvényesülő nyugati hatás ellenére is, sokkal inkább az állandó török veszély és a reformáció-ellenreformáció csatározásainak hatására alakítják világnézeti és műveltségbeli sajátosságaikat. Ez nyilván különbségek és kontrasztok kialakulásához vezetett el, ám nem írható kizárólag csak az elmara-dottság számlájára mindez, legalább ilyen jogos a *mátság*³⁰ tudomásul vétele, elismerése és főként értékelése.

Ez a *különbség* jól tetten érhető a magyar szövegek és például a *Hamlet*, mint jellegzetesen „*nyugati*” szöveg között, hiszen a teológiai szempont meghatározó az előbbieket esetében, míg Shakespeare nagyívű gondolatmenete gyakran a kereszténység erkölcsi-bölcséleti alapjainak tarthatatlanságát előlegezi meg.

Ha Szenczi Molnár Albert latin-görög-magyar szótárát felütjük a következőket tudhatjuk meg a melankóliával kapcsolatban: „**Melancholia, ae** – Nehéz kedvőség. Emberben nehézkedv indító gonosz fekete nedvesség. **Melancholicus, ca, cum** – kinek testében sok fe-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

kete Epe vagyon ki miat kesereg es Komorkedvő, Esszellyőssis gyakorta.”³¹ A szűkszavú definíció, nem hagy helyet ábrándoknak, szó nincs itt valami szellemi válságállapotot, elidegenedés élményt kísérő hamleti kórról, csupán a középkor során is ismert nedvelmélet orvostudományi szempontból jelentős melankóliamagyarázatával szembesülünk. A négy nyelvű (latin-magyar-görög-német) szótár is kizárólag betegségként határozza meg a melankóliát, ugyanis a fentiekben idézett szócikket tartalmazza egy az egyben.³²

Sajnos még az sem segít, ha a Pápai Páriz Ferenc-féle latin-magyar szótárt³³ ütjük fel, ugyanis Pápai Páriz érthető módon Szenczinek a melankóliáról készült szócikkét teszi közzé teljességében.

Némiképp kárpótlást jelenthet egy másik Pápai Páriz mű, a *Pax Corporis*³⁴ vizsgálata, mert e könyv ötödik részében a *Hypochondriaca Melancholia* betegségről(!) készült leírással találkozunk: „*E' Nyavalya, Melancholiának hivattatik, nem mintha tsak fekete sártól volna mindenkor, mert néha egyéb nyálos nedvességeknek bőségétől is megesik: hanem azért, hogy mindenkor a' lépnek veszteségével vagyon. Hypochondriának penig azért, mert ebben a' terhes fájdalom a' gyomor alatt mint-edgy ugyan által övedzi az embert, mintha valami kő fekünnék ott.*

Okai I. Megesik azért e' Nyavalya: I. Mikor a' gyomor hideg lévén, sok nyálas és enyves

[Erdélyi Magyar Adatbank]

nedvességet gyűjt magában, melyek a' bélek között való fodor-hájjat-is el-árasztván, abban megdugulnak; és ezt a' gyomor alatt embert által övedző fájdalmat nemzik. Az ilyen állapotban, a' máj is megdugul, melly miá meg-hevül: innem a sok szél, hasnak feszülése, korgása: onnan alab hatván, a lépnek-is fel-fuvódása; melyekből a sok rothadt gőzölgések fel felé menvén, az agyvelőt-is el-hattják, megzavarják; és a' sok héjában – való phantasiáknak okai.

2. *Vagyon e' nyavalya magától a' fekete sártól, a sárga epe-sár a' testben el-bővülvén, öszve szülvén, és meg-feketedvén: mellyel osztán kiváltképpen a' lép telik és reked meg, és e' meg-mondott háborúkat szerzi: az agy-velőt-is pedig gőzölgéseivel eltöltvén, szomoru félelmes gondolkozásokat hoz emberre.*"³⁵

Továbbá fontosak a betegség kezdődésének, kialakulásának jelei, hiszen a banális emésztési zavarokon túl, pszichés rendellenességekre is sor kerülhet: „*Félelmesek az ilyenek, szomorúak, gyanakodók, gondolkodók minden érzékenységek késedelmes, álmok hántorgó.*”³⁶

Ha a melankóliát a testi és lelki elváltozások kettőssége révén közelítjük meg, azt kell észre-vennünk, hogy például Hamlet kizárólag lelki beteg³⁷ volt, kísérő szindrómákként sem jelentkeztek testi elváltozások, tehát melankóliáját, betegségét alapvetően a lelki elváltozások képezték. Pápai Páriznál fordított a hangsúly, a melankóliát elsődlegesen testi betegségnek

[Erdélyi Magyar Adatbank]

(nyavalyának) tekinti, amelyet lefolyása során másodlagos, lelki szindrómák is kísérhetnek.

A kortárs európai melankólia-értelmezések úgy tűnik, teljességgel ismeretlenek Pápai számára, hiszen meghatározása csak Galenusra megy vissza. „Galenus szerint a melankólia a hypochondriumnak, a has felső részének a megbetegedéséből fakad, érthető, hogy az emésztési panaszokkal hozza összefüggésbe. A hypochondrium megbetegedése egyaránt érinti a jobb oldalon lévő májat meg a bal oldalon lévő lépét, és Galenus az emésztési panaszok mellett lelki bántalmakkal is egybekapcsolja.”³⁸

Másrészt, akárcsak Szenczi is, Pápai Páriz a középkor melankóliaképzetét írja le, nemcsak a betegség testi elváltozásként való definiálása által, hanem a szomorúság és a – kimondatlanul is érezhető – bűnös fantáziálás felemlegetése által. („szomoru félelmes gondolkozások”) A szomorúság bűnös természetét, a középkori gondolkodás a fogalom tipológiájának leírása révén bizonyította. Kétféle szomorúságot különböztettek meg : az Isten előtt kedves, és minden kegyes embert jellemző üdvös és hasznos szomorúságot (*tristitia salutifera/ utilis/tristitia secundum Deum*), illetve ennek ellentétjét, ami veszélyes lehet a melankólia esetében, az ördögi, halálos, világi szomorúságot (*tristitia mortifera/diabolica/tristitia saeculi*).³⁹

Középkori asszociációkat ébreszthet bennünk egy másik XVII. századi szerző, a puritánus és angoltól is fordító Csúzi Cseh Jakab melankóliával kapcsolatos megjegyzése:

[Erdélyi Magyar Adatbank]

„Mert efféle magános életet követők, a Sátánnak és az ő magok testének kísértetétől a leggyakrabban izgattatnak, segítőeszköz lévén ezaránt az ő elméjekben heverő komorság és **Melancholia**, melly ördög feredőjének méltán is mondatik.”⁴⁰ Csúzi Cseh könyörtelen puritanizmusa mögött újra középkori gondolattal szembesülünk, ezúttal Avicenna igazít el, aki „szerint az epét az ördög festi feketére, ezért a fekete epét az ördög fürdőjének (*balneum diaboli*) is nevezték.”⁴¹ Csúzi Cseh bár nem méltatja a melankólia eredetének testi vagy lelki természetét, kizárólag ama teológiai nézet felől nyilatkozik, amely elítélte a melankóliát, veszélyesnek tartotta, teljesen elutasítva az arisztotelészi definíciót, sokkal inkább elmebetegségnek, semmint a szellemi kiválóságot bizonyító adottságnak tekintette.

Legutolsó példám a XVII. század egyik klasszikusának számító, a Bethlent személyesen ismerő Zrínyi Miklós tollából származik. „Az mi hitünknek buzgó szereteti az Isten, hogy a királyok szolgálják őtet az igazságnak egyenlő osztásával, maga országoknak szorgalmatos gondja viselésével, az ő nevének dicséretire nézendő nagy actiókkal, pogányok romlásával s a maga felel-mével: hogysem a mikor ők alyosabb ahitatosságokat keresnek, koldusok lábait mossák, papokkal társalkodnak, kalastromokban bészorulnak, s untalan kezeken hordozván az olvasót, semmi más dicséretre méltót nem cselekednek. – Ezek az áhitatosságok inkább vannak ama **melancholica**

[Erdélyi Magyar Adatbank]

*inclinatioból és az nagy dolgoktul való félelemből, hogysen isteni szeretetből és igaz buzgóságbul.”*⁴²

Zrínyi két olyan vonást (gyávaság, képmutatás) tulajdonít a *melancholica inclination*nak, amelyet ismét elsősorban a középkor szemlélete felől tudunk magyarázni. Kiindulva az alaptézisnek nyilvánított vádból – a melankolikus ember az ördög cimborája – az ő vallásossága tehát merő tettetés, magánykeresése, szomorúsága, mely nem a kegyes embert jellemző szomorúság, hanem a bűnös, világi megfelelője (*tristitia mortifera/ diabolica/ tristitia saeculi*), nem az Istennel való találkozásra készleti, hanem sokkal inkább az Isten előli elzárkózáshoz (*aversio Dei*) vezet.

Az első adódó lehetséges konklúzió, a magyar szövegek és Shakespeare olvasata összehasonlításakor abból adódik, amit talán a nyugat/nyugat-európai és keleti/kelet-európai kulturális-műveltség-beli sajátosságok sugallnak, a mi esetünkben a vallásosság, tehát a világ- és létszemlélet teológiai diskurzus által való meghatározottsági foka. Az általánosítás veszélyét elkerülve is, azért feltűnő, hogy Hamlet esetében – mind személyiségét, mind pedig világ- és létszemléletét, implicit módon melankóliáját illetően – nehéz meghatározó teológiai, egyáltalán keresztényi szempontok érvényesüléséről beszélni,⁴³ holott a magyar szövegek mássága és sajátossága, pontosan ennek fényében mutatkozik meg.⁴⁴ Ha például a *magány (solitudo)* megjelenítésére figyelünk, a

kortárs európai és angol műveltséget maga mögött tudó Shakespeare-szöveg ezt a kontemplatív – nem kizárólag vallásos értelemben vett – szemlélődés, meditáció aktusaként definiálja, melynek jelentőségét az ennek során megfogalmazódó filozófiai reflexiók, mindenféle vallásos cenzúrát elutasító megfogalmazása adja. Ezzel ellentétben a magyar olvasat azt jelzi, hogy mihelyt a magány nem kizárólag a vallásos hitgyakorlásnak (imádság, misztikus élmények) ad helyet, vagy nem Isten dicsőítésére szánt hely és alkalom, akkor kizárólag az ördögi kísértések potenciális veszélyének hordozója. Ugyanígy a *befelé fordulás* esetében, ha Shakespeare számára, aki az antik hagyományt (Marcus Aurelius⁴⁵) vagy az ezt továbbvivő kortárs európai szellemiséget (Montaigne⁴⁶) követi, a nem vallásos jellegű meditációnak a legmélyebb, legintimebb változatát (például a lét és a teremtett dolgok rendjén és értelmén való töprengés) jelenti, a magyar szövegek azt sugallják, hogy az individuum önmagába zárkózása, mihelyt nem a penitentiartartás vagy a lelkiismeret vizsgálata (*casus constientiae*) nem más, mint a már említett, a megváltó kegyelem és főként Isten előli elzárkózás (*aversio Dei*).

Az összehasonlítás másik fontos konklúziója a melankólia eltérő megítélése. Míg Shakespeare esetében jogosan tételezhetjük fel a melankólia korabeli elméleteinek ismeretét és alkalmazását Hamlet karakterének megalkotásában, addig a magyar szövegek esetében feltűnő a szinte egyöntetűen negatív szemléletmód,

[Erdélyi Magyar Adatbank]

vagy csak az orvostudományi szempont relevanciája. A *Hamlet, dán királyfi* (1601) c. drámában megjelenített melankóliaképzet szellemi háttere főként a nyugati (késő)reneszánsz / barokk korszakban körvonalazható, míg a magyar szövegek meglepő módon középkori szemléletmódot képviselnek. Csúzi Cseh Jakab esetében ez azzal lenne magyarázható, hogy szövegében a melankólia fogalom az angol puritanizmusnak azt a hatását jelzi, amely sokat merít a középkor lelkiségéből (pl. misztika), illetve a *praxis pietatishoz* szükséges szigorú bűn- és bűnbánat szemléletéből. Ezzel magyarázható, hogy a puritanizmus egyik legfontosabb angliai képviselője, William Perkins, egy 1608-ban megjelent művében szintén középkori szemléletet idéző melankólia fogalmat exponál.⁴⁷ Viszont a többi szöveg esetében az egyedüli lehetséges magyarázat az, hogy a jellegzetesen nyugat-európai reneszánsz-barokk műveltséget képviselő melankólia fogalom, a magyar, kelet-európai reneszánsz-barokk kultúrában aligha volt ismert.

Bethlen melancholiája

„*In solis sis tibi turba locis.*”
(Tibullus)

„*Amint a filozófusok az emberben lévő négy temperamentumról is szoktak szólni, én voltam melancholico-sangiunicus;*”⁴⁸ – a vallo-

más félrevezethető lehet, mert szó nincs arról, hogy Bethlen Hamlet alteregojának tekinti önmagát, itt csupán a Pápai Páriz által is ismert humorelmélet alkalmazásával szembesülünk. Semmi okunk melankolikus típussá kinevezni Bethlent, hiszen ő nem tesz mást, mint kategorizálja temperamentumát. A *phlegma* és *cholera* (nyál és sárga epe, az elmélet által hivatkozott másik két testnedv a vér és a fekete epe) emlegetése azt jelzi, hogy a Hippokratész meg Galenus névéhez kötődő nedvelmélet alapján megalkotott temperamentumok tipológiáját applikálja önmagára. Igazolni látszik ezt az a tény is, hogy bizonyos betegségeit ugyancsak a nedvelmélet felől magyarázza, kétszer is utal a *vére és magja bősége*, illetve *sóssága* következtében kialakuló testi panaszaira.⁴⁹ Bethlen melankóliával kapcsolatos megjegyzései azt a szemléletmódot jelzik, ami a már vizsgált magyar szövegek esetében körvonalazódott. Írásának az egyediségét, többek közt az biztosítja, hogy nem is annyira a melankólia bemutatására, leírására vállalkozik, hanem sokkal inkább ennek cáfolatával szembesülünk (önmagát mentegeti melankolikus temperamentuma miatt), így kijelentései indirekt módon használhatóak fel csupán és bizonyos visszakövetkeztetéseket igényelnek, annak érdekében, hogy rekonstruálhassuk a szerző melankóliamagyarázatát. Másrészt pedig újra tanúi lehetünk annak, amint egy kora XVIII. századi szöveg középkori szellemben nyilatkozik többnyire negatívan a melankóliáról.

Érdekes módon a magány asszociációja vezeti be a melankólia fogalmát. Bethlen eléggé feltűnően mintegy a tisztázás igényével azt igyekszik bizonyítani, hogy legalább annyira jellemző rá a sanguinicus temperamentum, mint a már bevallott melancholicus. Továbbá az sem véletlen, hogy sanguinicus voltát bizonyítandó, argumentum gyanánt az öreg korára sem gyengülő szexuális potenciáját emlegeti. Bethlen így vall erről: „*A hálózásról írnok nem illik, s nem is szükség, bizonyosság tizenhét gyermek, melynek öte első feleségetől lett ifjúságomban tizenhét és fél esztendő alatt, tizenketteje a másiktól, tizenhat esztendő alatt... A Vénus énnálam nem bolond és buja és gyakor, hanem mértékletes, de buzgó, tenyésző és mindennapi volt, mely az által az Istentől adatott mértékletesség és erő által mai vénségemben is nem sokat fogyatkozott.*”⁵⁰ Kijelentése mögött az a középkori vélemény rekonstruálható, amely szerint a melankolikus szexuálisan gyenge.

A melankólia egy másik szokott, ugyancsak a középkori⁵¹ gondolkodásban gyökerező velejáróját, a szomorúságot (*tristitia*), de főként ennek a teológiai szempontból kárhozatos változatát igyekszik Bethlen személyére nem jellemzőnek beállítani, vagy legalább így feltüntetni. A két fajta szomorúság megléte jól rekonstruálható az emlékiratban, hiszen ha az előbbit a világi, ördögi szomorúság (*tristitia mortifera/diabolica/tristitia saeculi*) változatának tekintjük, az *Imádságoskönyv*⁵² nagyon gyakran a

bűnök bevallása, megbánása ürügyén szolgált példát az Isten szerinti, a kegyes embert jellemző szomorúságra (*tristitia salutifera/utilis/tristitia secundum Deum*).

„...soha dolog nélkül nem voltam, haszontalan beszéddel s melancholizálással üdőt nem töltöttem, olvastam, írtam... egyszóval sohasem henyéltem.”⁵³

Ezúttal a melankóliához társított fogalom a lustaság, henyélés, és bár az újkor melankólia képzete is végez efféle asszociációkat, mégiscsak meggyőzőbbnek hat az a feltételezés, miszerint itt a középkori értelemben vett restség (*acedia*) fogalmával szembesülünk. Tudniillik a lustaságot a középkorban az ördög vánkosának nevezték, és a lustaságra hajlamos embereket melankolikusoknak tartották.

Tüzetesebb vizsgálatot érdemel a következő kijelentés: „... **haszontalan** beszéddel s **melancholizálással** üdőt nem töltöttem...” Jóval többről van itt szó, mintsem valami nosztalgiazásról, csendes elmélázgatásról. A *haszontalan beszéd*, mint *melancholizálás* azonosítható a *fölösleges dolgokon való gondolkodás/elmélkedés* középkori, ugyancsak a melankóliához kapcsolt elméletével⁵⁴. Constantinus Africanus a túlzott szellemi erőfeszítés (*studium vehemens*) rovására írta azt a melankóliát, amelynek során a melankolikus azzal követ el vétkeket, hogy például *fölösleges dolgokon* elmélkedik. „A töprengő melankolikus magát a létezését teszi kérdésessé: kilép az egyértelmű jelenségek világából, akarata ellenére is, az ismeretlent teszi meg a világ alapelemévé, végső

okává.”⁵⁵ Sőt ezen túlmenően, minden olyan reflexió, amely kérdésessé merészeli tenni a teremtésnek, a világ rendjének és működésének, mint Isten csodálatos és tökéletes alkotásának jogosultságát vagy értelmét, tehát a világkép konstituáló teológiai diskurzus szempontjából *irreleváns* gondolat, *fölösleges dolgokon való elmélkedésnek* számít. Íme ez az a fajta melankólia, amely elsősorban intellektuális megformáltsága által „bűnös” és „ördögi kísértéseket implikáló”. Érthető módon az erős kálvinista-puritánus Bethlen Miklós-nál elutasításba ütközik (ebből a szempontból válik igazán érthetővé Bethlen magyarázkodása melankolikus temperamentumát illetően is).

Az a melankólia, amely ellen Bethlen feltűnően védekezik, Shakespeare Hamletjében remek képviselőre talál, aki azonban „túlteljesíti” a betegség és szindrómái nyújtotta szerepkört, hiszen a dráma végkifejlete arról győz meg, hogy Hamlet jóval több, mint egy középkorból ideszabadult „elmebeteg”, egyéniségében ott van a korszak minden kimondásra és megválaszolásra váró kérdése és felelete a teológiai gondolkodás jóváhagyásától függetlenül.

A Wittenbergben diákoskodó, könyvvel a kezében fel-alá járkáló⁵⁶ melankolikus Hamlet, akit Ophelia nem áttal tudósnak (*scholar*)⁵⁷ nevezni, minden különösebb belemagyarázás nélkül megfelel az Africanus-féle melankolikus típus leírásának. És mert a *studium vehemens* szindrómái egyértelműek Hamlet esetében, érdemes monológjaira vagy „örültként tett” kije-

lentéseire figyelni a *fölösleges dolgokon való gondolkodás* perspektívájából. Ha például az effajta melankóliát elutasító Bethlen a párbajozást az öngyilkosság lehetséges változatának tekinti,⁵⁸ következésképp teológiai megfontolásból, keresztényi szempontból egyaránt elutasítja, sőt kárhozatos bűnnek találja, Hamlet a „*Lenni vagy nem lenni...*” kezdetű monológjában nemcsak az egzisztencia értelmében kételkedik, hanem felveti az öngyilkosság⁵⁹ szerinte teljesen jogos kérdését is. A középkori gondolkodás sok más negatívum mellett az öngyilkossági hajlamot is a melankóliával hozta összefüggésbe. Továbbá a kontraszthatást még csak növeli az a szemléletbeli különbség is, amely a világ, mint teremtés megítélésében körvonalazódik. Ha Bethlen kizárólag a bibliai genézis⁶⁰ felől szemléli és értékeli a létezők világát, amelyben a puritánus szellemiségre jellemző módon⁶¹ a teremtő Isten dicsőségét véli felismerni, Hamlet, pontosan a világ tökéletlenségéből,⁶² jelentéktelenségéből kiindulva fogalmazza meg elutasítását és tárgyalja az öngyilkosság kérdését, mint a teremtményt, az embert megillető jogos választási alternatívát.

Bethlennek a melankóliával kapcsolatos meglátásai, de főként attitűdje jelentős értelmezési lehetőségeket nyújt az álomlátásainak önmaga által végzett értékeléseivel kapcsolatosan. Kissé meglepő azzal szembesülni, a puritánus vallásos életet élő Bethlennél, hogy álomlátásai kapcsán komoly kételyei vannak, hogy a Krisz-

tussal való misztikus találkozás nem a „*természeti agya fantáziáinak avagy ugyan ördögi csúfolódásnak*” tudható-e be. Hiszen Pápai Páriz már figyelmeztetett, hogy „*a lépnek-is fel-fuvódása; melyekből a sok rothadt gőzölgések fel felé menvén, az agyvelőt-is el-hattják, megzavarják; és a' sok héjában – való phantasiáknak okai.*”⁶³ Továbbá a középkori melankólia leírása is jelentős adatokat szolgáltat ezzel kapcsolatosan. Avicenna szerint: „... *A melankolikusban a szomorú dolgok képzeletének (imaginatio) oly nagy az ereje, hogy azt gondolja, a dolog, ami lelkében jelen van, valóban létezik, és ezért állandó szomorúságban él.*”⁶⁴ Újra felsejlik a középkori magányos, befele forduló, az ördögi kísértéseknek kitett, szomorú melankolikus ember alakja, aki a legintimebb, legcsodálatosabb Istennel kapcsolatos élményeinek sem örülhet, hiszen minduntalan az ördög valamilyen beavatkozásától kell tartania, amely leggyakrabban csalóka illúziók, ellenőrizhetetlen fantazmagóriák formájában jelentkezik. Ez a veszélyeztetettségi lélekállapot indítja Bethlent arra, hogy a csodálatos és számára rendkívül fontos álomlátásait ebből a perspektívából is felülvizsgálja. A tét nem csekély, hiszen Bethlen kiválasztottság tudatát, illetve puritánus lelkiiségének misztikus vonásait (úrvacsorai élmények) innen eredezteti. És mert tudja ő is, hogy „*a melankólia a beteges fantázia eredménye*”⁶⁵ érveket felvonultatva és ütköztetve demonstrálja önmaga számára, álmának isteni (*divinum*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

somnium) és nem ördögi (*diabolicum somnium*) eredetét. Gesztusát teljesen indokolttá elsősorban a középkori felfogás teszi, amely pontosan erre a veszélyre irányítja a figyelmet. Avicenna szerint: „*az imaginatio az érzékek tárháza, a képzelőerő (vis imaginativa) pedig az a képesség, amely az összegyűjtött érzékadatokat mozgatja. Az egészséges képzelet nem szabad, hanem alá van rendelve az érzékeknek... és ha megpróbál e hierarchiából kitörni, önállóságra akar szert tenni, betegessé válik (morbus imaginationis).*”⁶⁶

A konklúzióértékű felismerés kézenfekvő, szemléletét illetően Bethlen sem tér ki az idevágó magyar irodalmi hagyomány felállította keretektől. Melankóliaszemlélete elsősorban a hazai szövegek felől érthető, megmarad jellegzetesen *keleti/kelet-európai* megformáltságúnak, míg a nyugati/nyugat-európai jellegzetességeket felvonultató Shakespeare-szöveggel való párhuzam, sokkal inkább arra irányítja a figyelmet, ami *nem* jellemző Bethlen felfogására, következésképp fontos félreértések elkerülése által járul hozzá az elfogulatlan, de szókimondó véleményalkotáshoz. (Hamlet példája úgy segítette elő Bethlen melankólia értelmezésének megvilágítását, hogy elsősorban azt körvonalazta, ami *nem* tartoz(hat)ott a szerzőnk szemléletébe, világnézetébe.)

Továbbá meglepőnek hat, hogy e kora XVIII. századi szöveg ugyanazt a középkori szemléletmódot hordozza, amit más korábbi datálású magyar szövegek. Bethlen ugyanis alapos euró-

pai peregrinációs útvonalat járt be, Itáliától Angliáig és szinte érthetetlen, hogy ennek ellenére nem ismerte, vagy írásában nem rögzítette azokat a kortársi vélekedéseket a melankóliáról, amelyeket legalábbis elméletileg olvashatott, megszerezhetett. Ezt hivatott bizonyítani az is, hogy az olasz neoplatonizmus melankóliaértelmezésében centrális szerepét betöltő Szaturnusz bolygó, bár Bethlen írásában is megjelenik, ő nem teremt kapcsolatot a „Szaturnusz jegyében” született melankolikus típus és az égítest között.⁶⁷

Bethlen életművét illetően, néhány tanulságos konklúzió levonásához vezetett el ez a vizsgálódás. Bethlennek a melankóliaszemlélete a szomorúság és a magány említése következtében, túl középkorias jellegén elsősorban a puritánus Csúzi Cseh Jakab, illetve az angol William Perkins szemléletével mutat rokonságot, ami újabb érv amellet, hogy az angol és magyar puritanizmus-központú Bethlen olvasat nem alaptalan. Ugyanakkor Bethlen szellemiségének *keleti/kelet-európai* sajátossága azt jelzi, hogy a felelőtlen világirodalmi analógiák (Például Montaigne-Bethlen párhuzam) elsősorban az alapvetően eltérő műveltségbeli és kulturális különbségek következtében tarthatatlanok.

Az általánosabb érvényűnek tekintett tanulságok pedig jogosan vetnek fel olyan kérdéseket, amelyeket a szakma nem érzékel(t) kellőképpen. Ilyen például az irodalomtörténeti diskurzus olyan bevett eszmetörténeti kategóriáinak a

problematiskus mivolta, mint a késő-reneszánsz, manierizmus, de főként manierizmus-fogalmunk, mint egy szellemileg megtapasztalható válságállapot kifejezője, vagy a *nyugatinak* nevezhető nyugat-európai irodalmi kánonok és magyar megfelelőik közötti megmagyarázhatatlan különbségek. Továbbá pedig végképp nyitott marad a magyar „melankóliatörténet” (ha létezik?) problémája, amely fausti-hamleti horderejű előzmények hiányában korántsem datálható a nyugat-európai melankóliakultusz idejére, kezdetei (ha vannak?) homályba vesznek. Persze ez nem menthet fel a kutatás kötelessége alól, annál is inkább, mert elvárásainkat meghazudtolva, irodalomtörténet-írásunk áttekinthetetlennek vélt misztériumaira, kérdéseire deríthetne fényt.

APPENDIX

I. „*Amint a filozófusok az emberben lévő négy temperamentumokról is szoktak szólani, én voltam **melancholico-sanguinicus**; amint minden emberben, úgy énbennem is kétségkívül a phlegma és cholera is megvolt, de praedominált imez kettő, és talán egyenlő mértékben. Mert ha ki magamviselését kiváltképpen in sacris et in negotiorum tractatione, és a részegség, kártya, tánc, s hasonló szokott multságoktól való magam elvonásában megnézte, merő **melancholiának, képmutató, második Xenocratesnek mondott volna**; ellenben mikor tisztességes conversatióban, beszélgetésben, vadászat, vagy olyan tisztességes multságokban, asztalomnál és hálólázamban s ágyban látott volna, bizony merő sanguinicusnak mondott volna. Kiveszem rabságaimnak és egyéb rendkívül való szomorúságaimnak napjait, aminémű feleségem, gyermekeim, és egyéb olyan kedves embereim betegsége s halála; de másképpen soha ebédemet, vacsorámat szomorúan nem ettem, még mikor sok országos gondok, búsulások közül mentem asztalomhoz is.*”

[Erdélyi Magyar Adatbank]

„...amint erről odafent részben említettem, ahhoz teszem ezt: soha dolog nélkül nem voltam, **haszontalan beszéddel s melancholizálással üdőt nem töltöttem**, olvastam, írtam, vagy valamit delineáltam, computáltam, vagy kertben, malomhoz, hová sétáltam, az építés körül sokat pallérkodtam, köemelésben, hordásban, a szolgálommal együtt magam is sokat dolgoztam; csudálkoztak az emberek rajta; néha szénát is keményen takartam ifjanta, egyszóval sohasem henyéltem.” (Kemény János és Bethlen Miklós művei, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 493, illetve 521.)

II. „*Én egy idő óta (bár nem tudom, miért) elvesztettem minden kedvemem s felhagytam minden szokott gyakorlatimmal; és, igazán, oly nehéz hangulatba estem, hogy ez a gyönyörű alkotmány, a föld, nekem csak egy kopár hegyfok; ez a dicső mennyezet, a lég, ez a felettem függő kiterjedt erősség, ez arany tüzekkel kirakott felséges boltozat, no, lássátok, mindez előttem nem egyéb, mint undok és dögletes párák összeverődése. S mily remekmű az ember! Mily nemes az értelme! Mily határtalanok tehetségei! Alakja, mozdulata mily kifejező és bámulatos! Működésre mily hasonló angvalhoz! belátásra mily hasonló egy istenséghez! a világ ékessége! az élő állatok mintaképe! És mégis mi nekem ez a csipetyi por? Én nem gyönyörködöm az emberben...*” (William Shakespeare, Hamlet, dán királyfi, (ARANY János ford.), Európa, Buk., 1964, 66.)

JEGYZETEK

¹ A szakirodalomban rendkívül gyakori előfordulása a Montaigne-Bethlen párhuzam, ám Szerb Antal után legeltökéltebb exponálja e gondolatnak Nagy Péter. Vö. NAGY Péter, *Bethlen Miklós és Önéletírása*, ItK, 1994/4, 445–478.

² S. SÁRDI Margit, *Jóslat és álomlátás XVII–XVIII. századi erdélyi emlékiróinknál = Eksztázis, álom, látomás, Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Balassi Kiadó, Bp., 1998, 475–488.

³ KOVÁCS Sándor Iván, *Az első erdélyi remekíró: Bethlen Miklós*, It, 1999/4, 497–511.

⁴ A témával kapcsolatosan ugyan születtek írások magyar szerzőtől (Földényi F. László), vagy most már magyarul is olvasható idegen szerzőktől (R. Wittkower, M. Wittkower), ennek ellenére a magyar régiség ilyen szempontú átvizsgálása továbbra is várat magára. Vö. WITTKOWER, R.-WITTKOWER, M., *A szaturnusz jegyében, A művész személyisége az ókortól a francia forradalomig*, Osiris, Bp., 1999; illetve FÖLDÉNYI F. László, *Melankólia*, Magvető,

Bp., 1984.(A továbbiakban: WITTKOWER 1999, illetve FÖLDÉNYI 1984).

⁵ Bethlen emlékiratában nemcsak angliai peregrinációs útról számol be, hanem megemlíti, hogy Apáczai Amos alapján tanította neki a teológiát, illetve utal arra is, hogy Perkinst olvasott. Lásd *Kemény János és Bethlen Miklós Művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 552, illetve 1032. A továbbiakban: BETHLEN 1980).

⁶ Bethlen olvasatomat egy korábbi publikációban exponáltam. Lásd. TÓTH Zsombor, *Bethlen Miklós Imádságoskönyvének puritánus sajátosságai*, Erdélyi Múzeum, 1999/3–4, 210–220.

⁷ BETHLEN 1980, 493.

⁸ BETHLEN 1980, 521.

⁹ Az angol irodalmi párhuzamok nemcsak azért jogosultak, mert a Bethlen-olvasatom (az angol puritanizmus hatása Bethlenre) „diktálja” némiképp, hanem mert a két ország/kultúra között kifejezetten jó irodalmi kapcsolatok léteztek. Erről bővebben: BERG Pál, *Angol hatások a tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., 1946.

¹⁰ FÖLDÉNYI 1984, 11.

¹¹ Vö. PERLOW, Ken, *The Image of Melancholy and the Evolution of Baroque Idiom*, 1995, <http://www.engl.virginia.edu/~enec981/dictionary/termpages/melancholy/html>.

¹² WITTKOWER 1999, 150.

¹³ FÖLDÉNYI 1984, 70

¹⁴ FÖLDÉNYI 1984, 80.

¹⁵ BURKE, Peter, *Az olasz reneszánsz*, Osiris, Bp., 1999, 201.

¹⁶ CULIANU, Ioan Petru, *Eros si magie in renastere 1484*, Nemira, Bukarest, 1999, 80-81.(A továbbiakban:CULIANU 1999).

¹⁷ Az európai melankólia-irodalom legolvasottabb alapművei itt íródnak. Pl. BURTON, Robert, *The Anatomy of Melancholy*, London, 1621; illetve a Shakespeare által is olvasott BRIGHT, Timothy, *A Treatise of Melancholie*, London, 1586. (A továbbiakban: BRIGHT 1586).

¹⁸J. DOVER, C.H, *What happens in Hamlet, Appendix E: Shakespeare's Knowledge of A Treatise of Melancholie by Timothy Bright*, Cambridge, 1961, 307-320; illetve O'SULLIVAN, M. I, *Hamlet and dr. Timothy Bright*, Publications of Modern Language Association of America, vol. XLI, no. 3, 667–679.

¹⁹ Lásd Dr. SCHMIDT, Alex, *Shakespeare-Lexikon, A Complete Dictionary of all the English Words, Phrases and Constructions*, London, 1875, 711.

²⁰ „.....and perhaps / Out of my weakness and my melancholy. ” (Vö. SHAKESPEARE, William, *Complete Works, Hamlet, Prince of Denmark*, Harper Collins Publisher, Glasgow, 1994, Act II, Sc. 2, 1099. A továbbiakban: SHAKESPEARE 1994).

²¹ „There's something in his soul / O'er which his melancholy sits on brood.” (SHAKESPEARE 1994, 1101).

²² Vö. BOLT, Sydney, *William Shakespeare: Hamlet, Prince of Denmark*, Penguin, London, 1990, 36. (A továbbiakban: BOLT 1990).

²³ A két szövegrészlet a következőképpen viszonyul egymáshoz: „*It goes so heavily with my disposition, that this goodly frame the earth, seems to me a sterile promontory, this most excellent canopy the air, look you, this brave o'erhanging firmament, this majestic root fretted with golden fire, why it appeareth nothing to me but a foul and pestilent congregation of vapours.*” (SHAKESPEARE 1994,1096). „*The body thus possessed the unclean full, and discomfortable darkness of melancholie, obscureth the Sonne and Moone, and all the comfortable planetts of our natures, in such sort, that if they appeare, they appear all darke, and more then helfe eclipsed of this mist of blackenes, rising from that hidious lake.*” Lásd BRIGHT 1586, 106.)

²⁴ HORVÁTH Andor, *Montaigne köpenye*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1985, 5.

²⁵ GURR, Andrew, *Hamlet and the Distracted Globe*, University Press, Sussex, 1978, 69.

²⁶ MONTAIGNE, Michel, *Esszék*, Kairosz, Győr, 1996, 47. (A továbbiakban: MONTAIGNE 1996).

²⁷ KNIGHTS, L. C., *An Approach to Hamlet*, Chatto and Windus, London, 1964, 56.

²⁸ CRAWFORD, Alexander, *Hamlet, an Ideal Prince*, The Gorham Press, Boston, 1916, 76.

²⁹ SHAKESPEARE 1994, 1100.

³⁰ Ennek a jelenségnek nagyon fontos előzménye a középkori magyar irodalom Zemplényi Ferenc által leírt sajátos jellege, amely hasonlóképpen mutatkozik különbözőnek és eltérőnek a nyugat-európaihoz képest. Vö. ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Universitas, Bp., 1998, 45-47. (A továbbiakban ZEMPLÉNYI 1998).

³¹ MOLNAR SZENCIENSIS, Alberti, *Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum*, Francofurti, 1644, 588.

³² MOLNAR SZENCIENSIS, Alberti, *Dictionarium Quadrilingue Latino-Unagricum-Graeco-Germanicum*, Noribergae, MDCCVIII, 825.

³³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum*, Leutschoviae, MDCCVIII, 363.

³⁴ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax Corporis, Az emberi Testnek belső Nyavalyáiról, Okairól, Fészkeiről, s' - azoknak Orvoslásának módgyáról való tracta*, Lőcse, 1692. (A továbbiakban: PÁPAI 1692).

³⁵ PÁPAI PÁRIZ 1692, 224-225.

³⁶ PÁPAI PÁRIZ 1692, 225.

³⁷ A harmadik felvonás második jelenetében Hamlet saját állapotáról beszélve mondja Rosencrantznak: „*My wit's diseas'd.*” (SHAKESPEARE 1994, 1105).

³⁸ FÖLDÉNYI 1984, 61.

³⁹ CULIANU 1999, 82.

⁴⁰ CSÚZI CSEH Jakab, *Leiki bölcsességre tanító iskola*, Debrecen, 1680, RMK I, 1242, 180.

⁴¹ FÖLDÉNYI 1984, 92.

⁴² *Zrínyi Miklós prózai művei, Mátyás király életéről való elmélkedések*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, Zrínyi katonai Kiadó, Bp., 1985, 195.

⁴³ BOLT 1990, 36.

⁴⁴ Ez a jelenség arra vezethető vissza, amit Zemplényi Ferenc „*földalasi fejlődésnek*” nevez a szekuláris és egyházi irodalom regisztereinek, műfajainak hazai és nyugat-európai megléte ürügyén. Vö. ZEMPLÉNYI 1998, 64. Ehhez a kérdéskörhöz újabb hasznos adalékokat szolgáltathat újabb könyve: ZEMPLÉNYI Ferenc, *Műfajok reneszánsz és barokk között*, Universitas Könyvkiadó, Bp., 2002.

⁴⁵ Az *Elmélkedésekben* olvashatjuk: „Az emberek búvóhelyeket keresnek maguknak: falu, tengerparton, hegyeken. Te magad is szoktál efféle vágyva vágyni. Micsoda korlátoltság! Hiszen meglehet amikor csak akarod, hogy **önmagadba visszavonulj**. Mert az ember sehová nyugodtabban, zavartalanabban, vissza nem vonulhat, mint saját lelkébe, különösen ha olyan a belső világa, hogy beletekintve azonnal teljes békesség tölti el. A békesség pedig azonos a lélek harmóniájával. Ne vond tehát meg önmagadtól egyetlen esetben sem ezt a visszavonulást, s újhodj meg lélekedben.” (Vö. AURELIUS, Marcus, *Elmélkedések*, Bukarest, 1983, 79.)

⁴⁶ Az *Esszékben* a következőképpen jelentkezik a gondolat: „*Tartsunk fenn a lelkünkben egy zugot vagy hátsó kamrát, amely teljesen a miénk s minden köteletől mentes, ahol magányban élvezhetjük lényünket, igazi szabadságunkat, a nyugalmat... Van lelkünk, amely képes befelé fordulni és mulattatni önmagát.*” (Vö. MONTAIGNE 1996, 104.)

⁴⁷ Perkins a középkori szomorúság (*tristitia*) tipológiáját felelevenítve említ két fajta szomorúságot: „... (sadness) arriseth of a man's sinnes... can be cured by the blood of Christ, ... melancholy, which arriseth of that humour annoying the bolic... can be cured by physician.” Lásd. PERKINS, William, *A Discourse of Conscience*, Universitie of Cambridge, 1608, 40.

⁴⁸ BETHLEN 1980, 493.

⁴⁹ BETHLEN 1980, 506, illetve 521.

⁵⁰ BETHLEN 1980, 493–494.

⁵¹ A középkori eredet mellett, szintén jelentőséggel bír a puritánus hatás feltételezése, hiszen a Bethlent kimutathatóan befolyásoló Perkins hasonló módon nyilatkozik a szomorúság két fajtájáról. Lásd 48-as lábjegyzetet.

⁵² *A Rabságomban böjt és vasárnapi imádságom magam személyem és hozzátartozóimért* c. imádságnak a bűnvalló része tökéletesen szemlélteti a szomorúságnak a fentiekben hivatkozott változatát. Vö. BETHLEN 1980, 1008–1011).

⁵³ BETHLEN 1980, 521.

⁵⁴ FÖLDÉNYI 1984, 71.

⁵⁵ FÖLDÉNYI 1984, 72.

⁵⁶ A jelenet rendkívül beszédes, már itt megelőlegeződni látszik a *főlöszleges dolgokon való elmélkedés* tézise. „*Polonius: ...What do you read, my Lord? / Hamlet: Words, words, words.*” (SHAKESPEARE 1994, 1095.)

⁵⁷ Ophelia állapítja meg Hamletről: „*Oh, what a noble mind is here o'er-thrown! / The courtier's, soldier's, scholar's, eye, tongue, sword,*” (SHAKESPEARE 1994, 1101).

⁵⁸ „*Hát tü, hogy már a becsületet őrző vagy kereső boldogtalan bolond duellizálók, mit nyertek? Nemcsak mást, hanem magatokat is, még pedig nemcsak testetekben, hanem lelketekben is elvesztitek, a szörnyű bűnnek munkájában haltok meg... Jól is teszük a papok, akármely valláson lévők, hogy temetési tisztességre sem méltóztatnak benneteket.*” (BETHLEN 1980, 420).

⁵⁹ BRADLEY, A. C, *Shakespearean Tragedy, Lectures on Hamlet, Othello, King Lear, Macbeth*, London, 1926, 98.

⁶⁰ Az *Elöljáró beszéd* XIII. és XIV. fejezetében írja le a világ teremtését a Biblia alapján. Vö. BETHLEN 1980, 449–451.

⁶¹ Bethlen egyik puritánus kortársa egy estéli imádságban fejezi ki ezt a jellegzetesen kegyességi-puritánus gondolatot: „*...meg-világosítottad szemeinket, hogy szemléljük kezeidnek gyönyörűség munkáit: adtál értelmeknek lelkét, hogy visgálnók teremtésidben Isteni csudálatos nagy erődöt, mélységű böltségedet, s'ennyire ki-terjedhető jó voltodnak elfogyhatatlan gazdagságát.*” Lásd SZÖNYI NAGY István, *Kegyes léleknek vezér csillaga*, Debrecen, 1681, RMK I. 1257, 28–29.

⁶² Nagyon sokan a geocentrikus világkép megdőlésének és az asztrológiai felfedezéseknek tulajdonították ezt a pesszimista szemléletet, ami ebben a részletben –a már idézett és említett második felvonás, második jelenete – megfogalmazódott. Vö. SHAKESPEARE 1994, 1096.

⁶³ PÁPAI PÁRIZ 1692, 225.

⁶⁴ FÖLDÉNYI 1984, 86.

⁶⁵ FÖLDÉNYI 1984, 87.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Az *Elöljáró beszéd* XIV. fejezetében, az időről, és annak szakaszairól elmélkedve említi Bethlen: „*Eddig az üdőről, melynek neve deákul tempus, görögül chronos. Ezt imádták régen a pogányok Saturnus neve alatt.*” Lásd BETHLEN 1980, 457.